

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Философски факултет

Катедра „Политология”

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертационен труд

на тема:

Пряката демокрация като инструмент за активизация на гражданското общество (случаят България 2013-2017 г.) /Ролята на информацията за гражданската активност в трите национални референдума/

Професионално направление:

3.3 Политически науки (Съвременна българска политика)

Докторант:

Станислав Тодоров

Научен ръководител:

доц. д-р Татяна Иванова Буруджиева

София 2021 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод.....5

Първа глава

ГРАЖДАНИНЪТ- ОСНОВЕН КОМПОНЕНТ В ДЕМОКРАТИЧНАТА ДЪРЖАВА

1.1. Референдумът- израз на пряка демокрация.....10

1.2.Гражданското общество в главната роля.....14

1.3.Основи на взаимодействие между гражданите и демократичната държава.....18

1.4.Призивът към обърканата демокрация.....23

1.5. Информираният избор- дискурс в дискурса на ценностите.....27

1.5.1. Гласуване в референдум- информационни подходи.....32

1.5.2. Неинформираната информираност - спор с литература.....33

1.6.Пряка и делиберативна демокрация- аритметични и ценностни
аргументи.....37

1.6.1. Усилието стрували си или струва скъпо.....44

1.6.2. Могат ли да се подобрят нещата.....47

1.7.Ограничеността на алтернативите в мажоритарният референдум.....49

1.7.1. Референдумът в теория на игрите.....53

1.7.2. Мажоритарният принцип в български контекст- 43 и 44 Народно събрание..... 54

Идеята за граждановластие вместо

обобщение.....56

Втора глава

ПОЛИТИЧЕСКОТО УЧАСТИЕ ОТВЪД КОНВЕНЦИОНАЛНИТЕ МУ ФОРМИ

2.1. Политическото участие като ангажимент към демокрацията.....59

2.1.1. Неконвенционалният граждански репертоар.....60

2.1.2. Неконвенционалното участие в контекста на допълнителна стойност.....63

2.2. Демокрация на протеста- дискурс за дискурса „за” и „против”.....66

2.2.1. Претоварване и неуправляемост.....70

2.2.2. Врагът стимулатор за гражданската съпротива през 2013 година.....73

2.3. Активният граждани израз на демокрация от долу на горе.....77

2.3.1. Подписката- демокрация от долу на горе без

политически враг.....	78
2.3.2. Деформациите самоуправление тип „Динко“ - новите врагове.....	80

Трета глава

ТРИТЕ НАЦИОНАЛНИ РЕФЕРЕНДУМА В ТРИ ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТА

3.1. Референдумът през 2013г.- инструмент за политическо противопоставяне.....	86
3.2.Референдумът през 2015г -в контекста на протестните недоволства.....	91
3.3.Референдумът през 2016г.- концепцията на шоуто на терена на прякото участие.....	95
3.4. Непостоянният контекст в решенията тип референдум- нашият случай.....	100
Обобщение.....	100

Четвърта глава

ПОСЛАНИЯТА В КАМПАНИИТЕ ЗА ТРИТЕ НАЦИОНАЛНИ РЕФЕРЕНДУМА-инструмент за минимизиране на прякото участие до ниво процедура.

4.1. Дискурс за манипулативния дискурс в политиката.....	106
4.1.1. Митът- емоционален стимулант в политиката.....	107
4.1.2. Митът за прякото управление в идеята за автономия.....	108
4.2. Обосноваване на проблема- Предпочитани доставчици на информация от гражданите /връзката между гражданската активност и предоставената информация в разяснителните кампании/.....	111
4.3. Дизайн на изследването.....	114
4.4.Хипотеза 1: Предоставената информация в разяснителните кампании стимулира неинформирано политическо участие	115
4.5.Хипотеза 2: Стремещът за победа над политическия опонент определя информацията, която се предоставя в кампаниите.....	127
4.6. Хипотеза 3: Предизвиканите емоции от манипулациите и рационализацията определят резултата от трите национални референдума.....	131

4.7.Хипотеза 4: Големият обем от общи и манипулативни изречения изпълва медийното пространство в разяснителната кампания и неутрализира много по-малкото смислена информация.....	134
4.8. Изводи от контент анализа по четирите хипотези на изследването.....	144
4.8.1.Връзката между популизма и пряката демокрация.....	144
4.8.2.Тънката срещу дебалата идеология- референдумът през 2016 г.....	147
4.8.3.Безвредната по-малко вредна политическа дезинформираност в контекста на референдумните теми.....	152
4.8.4.Пасивният гражданин като инструмент за защита в условията на масова дезинформираност.....	153
<i>Вместо заключение: Критични бележки.....</i>	<i>155</i>
 <i>Приложения:</i>	
<i>Приложение № 1</i>	
<i>Контент анализ- P1, P2, P3.....</i>	<i>159</i>
<i>Приложение № 2</i>	
<i>Контент-анализ/количествена процедура/:.....</i>	<i>168</i>
<i>Дата: P1, P2, P3.....</i>	<i>.....</i>
<i>Медия: P1,P2,P3.....</i>	<i>.....</i>
<i>Автор:P1, P2, P3.....</i>	<i>.....</i>
 <i>Библиография.....</i>	 <i>187</i>
 <i>Бележки.....</i>	 <i>209</i>
 <i>Медии в контент анализа.....</i>	 <i>214</i>

I. Актуалност на проблема

В съвременния дебат за демократизирането и подобряването на представителната демокрация през разширяването на възможностите за участие на гражданите по важните въпроси на общността е все по-актуален. В този контекст, в българския политически дискурс, гражданската активност в преките допитвания и в неконвенционалните ѝ форми все по-често се определя като лекарство за българската демокрация. Институтът за пряко участие в съвременността - референдумът, беше три пъти реализиран през периода 2013 - 2016 г. в нашия политически живот. Практиката на тези референдуми в българския случай не се различава от общоприетите разбирания - за да има демокрация, гражданите трябва да са активни, а възможностите за участия в преките допитвания дават израз на такава активност. За гражданството може да се мисли и по друг начин, отвъд разбирането за активността, а в полето на ценностите - в смисъла, който гражданските действия привнасят в демократичния процес. И дискурсът за информираността и рационалността на главните актьори в лицето на гражданите мнозина определят като много по-съществен. Освен за гражданите, може да се мисли по друг начин и за демокрацията - не като за процедура, която е резултат от гражданската активност, а като резултат от човешка оригиналност.

Първото изследване на информираността на избирателите е през 1960 г. със заглавието „Американският избирател” на авторите Ангъс Кембъл, Филип Конвърс, Уорън Милър и Доналд Стоукс. През 2009 г. Рик Шенкман публикува изследване със заглавие „Колко глупави сме?”, в което показва, че американските избиратели не разполагат с базова информация за това как функционира демократичната система. Последното изследване в това поле е преди няколко години, през 2017 г. на политолозите Кристофър Ахен и Лари Бартелс, те също доказват наличието на зле информирани избиратели в реалистичната си теория за демокрацията под заглавието „Демокрация за реалисти: защо изборите не произвеждат отговорно правителство”. За съжаление днес, както твърдят някои политолози, "съществуването на зле информирани гласоподаватели е централна част от интелектуалното наследство в политическите науки”¹. Неинформираността на избирателите е актуална проблематика и днес, въпреки че е изследвана за пръв път в далечната 1960г. Демокрацията не

¹Page, B. and Shapiro, R. *The Rational Public. Fifty Years of Trends in American's Policy Preferences*. Chicago: University of Chicago Press. 1992

напредва в полето на информираността и днес, както и преди, страда от липсата на информирани избиратели. В нашата действителност също са налични данни, които подкопават идеята за информирания избор.

С настоящия труд ще покажа дефицита на информиран вот в трите национални допитвания. Преките допитвания у нас, проведени в периода 2013 - 2016г.показват засилване в полето на активността (избирателната активност в преките допитвания се увеличава), но настоящето изследване ще търси отговор на въпроса, който е разположен в другото поле: предоставената информация в разяснителните кампании за трите национални референдума предполага ли информирано политическо участие.

Преди активизирането на демокрацията на ниво пряко участие, гражданската активност трябва да бъде информационно мотивирана по различен начин, в сравнение с мотивите и аргументите, които получава широката общественост в кампаниите за обикновени избори и в протестните действия. В референдумите гражданинът пряко решава, а не упълномощава някого да решава от негово име и не излага недоволство, искайки предсрочно да упълномощава. Преките допитвания се нуждаят от смислена и информирана гражданската активност, за да работи демокрацията не само през активността. Предоставената информация в разяснителните кампании за националните референдуми показва обратното, че живеем в демокрацията не на информираността, а на активността. С други думи - референдумите у нас увеличаха възможностите за гражданска активност, но информацията в разяснителните кампании отслаби основата на демократичното управление - информирания гражданин. Андрю Съливан предупреждава, че „Демокрациите свършват, когато са прекалено демократични”². Джерит и съавтори пишат: „В една демокрация знанието е сила”³. Ако мислим за демокрацията извън полето на активността е спорно твърдението, че активният гражданин е по-полезен за демокрацията от пасивния. В нашия политически контекст (законът за пряко участие - незадължителността на резултатите при определена гражданска активност) пасивният гражданин предпазва демокрацията ни от

² Andrew Sullivan. *Democracies end when they are too democratic*. [online] in New York Magazine, 02.05.2016г. [Viewed 11.10.2020] Available from: <https://nymag.com/intelligencer/2016/04/america-tyranny-donald-trump.html>

³ Jerit, Jennifer, Jason Barabas, and Toby Bolsen. *Citizens, Knowledge, and the Information Environment*. American Journal of Political Science. 50 (2), 2006p.266

въвеждането на теми, по които или не е гласувано, или е предоставена съмнителна и манипулативна информация.

Посланията в протестите през 2013г. са също един от акцентите в труда, защото трудно могат да бъдат определени като политическо участие отвъд разбирането за активността. В тях политическото недоволство се изрази и в сътворяването на остроумни лозунги. Лозунгите бяха насочени предимно срещу образа на врага в политиката, т.е. Карл Шмит е добър пророк в разбиранията си, че политиката функционира по оста приятел - враг. Разликата им с разяснителните кампании за референдумите е, че за референдумите активните политически субекти произвеждаха лозунгите, а в протестите лозунгите бяха продукт и на недоволните граждани. Но въпреки различието на създателите на посланията, предоставената информация в тях не се различаваше. Това навежда на мисълта, че гражданската активност в протестните действия напомня на активността в преките участия. И в двата случая гражданите са в по-голяма степен повлияни от конкуриращите се политически субекти и участието им е резултат от оказването на влияние върху тях - губи се спонтанността на демокрацията от долу нагоре. Сходството на гражданските лозунги в протестите през 2013 г. с посланията на политическите партии в референдумите разкриват, че гражданите действат както действат политическите субекти в кампаниите: явно така са свикнали да процедурат, а оказаното над тях влияние оставя траен отпечатък върху политическите им действия.

В настоящия труд ще дам пример и за спонтанна гражданска активност, която не е под влиянието на политически послания (подписката от долу нагоре), тогава самата активност не произвежда послания, а изисква от съответните институции решаването на конкретен проблем. В тях демокрацията се радва на демократичните си моменти, в които гражданите повеждат инициативата, насочвайки институциите към решаването на конкретен проблем. Демокрацията рядко се радва на такива граждански действия, покриващи разбиранията за съвременното гражданство като коректив на демократичната държава. Гражданските действия в повечето случаи са ограничени до желанието за корекции в персоналия състав на управлението. Гражданите участват в политиката въз основа на подържаните представи за „приятели” и „врагове” от политическия пейзаж, а същите тези „приятели” и „врагове” предлагат информация, която им помага да не напускат орбитата на посочените образи. И в референдумите картината не се променя.

Редица автори са на мнение, че за демокрацията е добре гражданите да са активни. Но активността се нуждае от информация, която не поляризира и не умъртвява демокрацията като форма на съвместно сътрудничество. Гражданската активност не може да бъде отнесена по еднакъв начин към процедурните разбирания за демокрацията и към тези в полето на ценностите. Понякога това, което е демократично в едното разбиране, не е демократично в другото. Гражданската активност, подкрепяйки легитимността на процедурата, може да делегитимира демократичната ценност - просветено разбиране от критериите на Робърт Дал за демократичния процес.

II. Обща характеристика на дисертационния труд

Обект на изследването е гражданската активност не в смисъла на наличност: дали съществува или не, а в идеята за информираността, която води до рационални действия в политиката и е опора в демократичната държава.

Предмет на изследването са прилаганите форми на гражданска активност в контекста на пряката демокрация и пряката намеса на гражданите по въпросите на ниво общност /неконвенционалните активности/. Различната форма на конвенционалната - участието в преките допитвания, и неконвенционалната демокрация, често се разглеждат в контекста на коректор на представителната система и като инструмент за установяване или възобновяване на връзката между гражданите и политиката. Затова гражданската активност е анализирана в тези форми на политическо участие. Интересно е да се установи в тези допълнителни възможности за политическа изява, какъв вид активност демонстрират гражданите и какъв вид активност в тях стимулират институционалните политически участници, медийните актьори и др.

Целта на дисертацията е да установи как пряката демокрация влияе на гражданската активност - информирана или дезинформирана активност произвеждат посланията в разяснителните кампании за трите национални референдума. Каква информация предлагат участниците в разяснителните кампании за преките допитвания на гражданите и каква гражданска активност произвежда тази информация. Предоставената информация, като инструмент за реализирането на информиран вот, овластява ли днешния гражданин или властта на гражданите е ограничена до полето на активността. Целта на изследването е и да покаже, че гражданските действия

сазависими от информацията, която е предоставена на гражданите. И от тук е изведена основната теза в изследването, че дезинформираната активност, а не информираната, определя резултата от трите национални допитвания.

Задачи:

1. Да се проучат теоретичните постановки и концепции относно реализирането на информиран вот в референдум. Могат ли гражданите да участват информирано без да дискутират по направените предложения за гласуване, като им е спестена информация по тях.
2. Да се установи кои неконвенционални активности, като опити за пряка намеса в политическата дейност, предполагат гражданско участие не само в разбирането на активността.
3. Да се анализира кампанийната информация (113 статии) в трите национални референдума и да се установи какъв тип информация определя изхода от националните допитвания - информацията по смисъла на направените предложения, или емоциите, манипулациите и несъществената информация.
4. Да се очертае ролята на популизма в референдума през 2016г. като механизъм, разделящ обществото по направените предложения за гласуване, без да предлага съдържателна информация за тях.
5. Да се представят възможностите за смекчаване на последствията от неинформирания вот в контекста на трите национални референдума като се предложи и препоръка за скъсяването на пътя до информираното участие.

В дисертацията са използвани *методите* на емпиричен и на теоретичен анализ и синтез. Анализът на съдържанието на референдумните послания е разделен на количествени техники за анализ и качествени техники на контент анализ. Получените данни са подложени на допълнителен анализ и синтез чрез комбинирано приложение на количествените и качествени техники. С първата част на контент анализа е проверена хипотеза 1: Дали предоставената информация в разяснителните кампании стимулира неинформирано политическо участие. Въз основа на хипотеза 1 са изградени и следващите две хипотези, проверени също с данни от първата част на контент анализа: втората хипотеза - стремежът за победа над политическия опонент определя ли информацията, която се предоставя в кампаниите? и третата - предизвиканите емоции от манипулациите и рационализацията определят резултата от трите национални референдума. Последните две хипотези са проверени като са открити

конкретни послания за трите допитвания с данните в 9 и 10 въпрос от картата за контент анализа (9.Наличие на техники за манипулация; 10.Наличие на техники за рационализация). Направен е дискурс анализ на посланията, в които са посочени използваните техники за манипулация и рационализация на общественото мнение. В следващата част на контент анализа са използвани количествени процедури. Има две основни групи индикатори, по които се събират данни: за медиата (тип медиа, време, автор) и за мотивацията (количеството на информациите, които възпират и подпомагат информираната активност). С резултатите от него е проверена хипотеза 4: Големият обем ненужна информация изпълва кампанийното пространство за сметка на смисловата информация по направените предложения за гласуване. Получените данни са синтезирани и обобщени в дискурс анализ, в който са представени резултатите в подкрепа на изследваната хипотеза. Като резултата от всяко едно допитване е сравнен с резултата от другите две в дискурс анализа. Така става възможно да очертаем какъв тип информация според количествената процедура от анализ преобладава във всяко едно допитване. Представя се каква е тенденцията относно предоставената информация в кампаниите - променя ли се тя чрез всяко следващо допитване или се запазва.

Емпиричното проучване е базирано изцяло на публикации в медиите, предимно от периодите на разяснителните кампании за трите национални референдума. Не е използвана предоставената информация от една единствена или няколко медии, а в проучването са включени разнообразни източници на информация, като се започне от националните медии, по-малките новинарски сайтове, блогове и сайтове на инициативните комитети, изработени специално за разяснителната кампания, използвана е и информацията от сайтовете на политическите партии, в които те публикуват различни материали за референдумите, включена е и печатната преса. 113 - те анализирани статии обхващат достатъчно голям брой информационни източници, което спомага да се очертае тенденция за информацията, която се предлага към широката аудитория, а не към конкретна публика, която се доверява на конкретни източници. Предоставените резултати от контент анализа претендират за обхватност, защото ако се представи информацията от една или няколко медии е възможно същите да са сключили договори с едни и същи участници в разяснителната кампания, тогава емпиричният анализ щеше да е ограничен до представянето на резултати от разпространението на информацията от няколко субекти. А резултата от контент анализа, поради многообразните източници на информация които обхваща, отразява

предоставената информация от максимален брой участници в разяснителните дейности. В същото време, изследването не претендира за изчерпателност на извадката. На първо място поради огромния обхват съобщения, които не могат да се изследват като цялост. На второ място, подобна изчерпателност на съвкупността от медийни материали не е необходимо да се подлага на контент анализ поради факта, че едни и същи аргументи и материали се препубликуват и разпространяват. Така, изследваните 113 материала са статии, които са „носещи“ за кампанията, предложена в конкретната медия – подложени са на препубликуване и допълнително разпространение и съдържанието им е автентично за дадената медия.

I.I.I. Структура на дисертационния труд

Първа глава: Гражданинът- основен компонент в демократичната държава

В **първата част** на Първа глава на дисертационния труд са рамкирани теоретично референдумите въз основа на близостта им и отдалечеността им от пряката демокрация, като са синтезирани възгледите на Джовани Сартори и проф. Антоний Тодоров. След това преките допитвания са разграничени на различни видове в зависимост от това кой стои в центъра на инициативата, след което са представени идеите за гражданственост от Античността до днес.

Джовани Сартори твърди, че няма референдумна демокрация, защото под такава демокрация той разбира използването на референдумите като единствен инструмент за взимане на политически решения, но тя е възможна благодарение на технологичния прогрес. За Сартори референдумите са пряка демокрация дотолкова до колкото не прибегват до посреднически институции при вземането на политическите решения и, понеже, референдумите могат да се използват в условията на представителната демокрация, те обединяват двата вида демокрации. Проф. Антоний Тодоров излага тезата, че няма пряка демокрация с твърдението, че ако е пряка не е демокрация. Той представя античната демокрация като сложна система, в която изразът на пряка демокрация в лицето на Народното събрание е ограничавана и допълвана по много въпроси от Съвета и Съда. Според проф. Тодоров референдумите са особен инструмент на пряката демокрация. С други думи, във всяка една демократична система волята на

мнозинството е ограничавана с различни механизми, за да не се появи определения от Токвил „нов тиранин“ - мнозинството.

Въз основа на тезите и на двамата автори – на Сартори, че няма референдумна демокрация и на проф. Тодоров, че няма пряка, може да се изведе следното обобщение: референдумите са особен инструмент на пряката демокрация, нейна разновидност, в която гражданите решават вместо посредническите институции, т.е. референдумите са израз на пряка демокрация в представителната система.

В настоящия труд ще използвам думата „референдум“, когато става въпрос за трите национални допитвания в България в периода 2013-2016г., а изрече „пряка демокрация“ ще бъде използван в контекста на допълнение към думата референдум- референдумът е инструмент за пряк вот, особен инструмент на пряката демокрация, в който отсъстват посредниците при вземането на политическите решения.

Преките допитвания могат също да бъдат разграничени на референдуми и плебисцит въпреки, че почти винаги в ежедневния дискурс се използва думата референдум. При референдумите гласоподавателите приемат или отхвърлят решения на представителните органи, а плебисцитите се организират от институциите на представителната власт по въпроси, формулирани от тях. Освен референдумите и плебисцитите като израз на пряка демокрация съществуват и други форми за пряко участие на гражданите- гражданска инициатива, събрание на населението. Когато става въпрос за трите национални допитвания в периода 2013-2016г. поставянето на всяко едно от тях в една от определените категории на преките допитвания както е правилно, така е и неправилно. В някои от тях инициативата започва от представителен орган (политическа партия), но се реализира чрез подписка на гражданите (гражданска инициатива).

За демокрацията не може да се мисли изолирано от гражданското общество, независимо дали демокрацията е представителна или обединява пряката и представителната. Разбиранията за гражданското общество като главен актьор в демократичната система претърпява различни промени в исторически план. В отделните исторически моменти на гражданското общество се гледа по различен начин и, съответно, очакванията към него за различни. Представил съм преглед на понятието за гражданско общество, който започва от Античността. И, съответно, прегледът започва от Аристотел, който определя гражданското общество като „най-висшата

форма на общност, защото се занимава с обществения интерес”⁴. Договорните теории за гражданското общество на Лок, Хобс и Русо стъпват върху идеята за обществен договор, въз основа на който се създава държавата. Те са свързани с модерната епоха, в която политиката и икономиката се обособяват като две отделни сфери. Тогава възникват имуществени противоречия и хората, за да запазят собствеността си, се отказват от свободата на естественото състояние, за да придобият свободата на закона, която позволява запазването на имуществените придобивки. Това гражданско общество налага своите ориентации върху дейността на държавата, тъй като човекът, изложен на естествено състояние, изисква зачитането на неговите атрибути (живот, свобода на личността, собственост) и ориентацията на дейностите на държавата са във връзка с тези изисквания. В Античността гражданското общество е тъждествено на града държава, а в модерната епоха е по-близо до икономическата сфера, позволяваща създаването на благосъстояние.

Особено място в развитието на концепцията за гражданското общество имат идеите на Георг Фридрих Хегел, в които гражданското общество прави следващите стъпки към своята автономия. В представата на Хегел гражданинът напуска личното си пространство и се насочва към сътрудничество с другите граждани. Хегел дефинира това сътрудничество с понятието "буржоазно общество". В своята теория Хегел дава приоритет на държавата пред гражданското общество, понеже гражданските действия са ограничени до личните дела, т.е. до икономическата сфера.

През 70-те години на 20 век на гражданското общество започва да се гледа като на самоорганизация, която не се отъждествява с държавата или икономиката. Томас Кародърс и Лари Даймънд го определят като самостоятелно съществуваща единица в държавата. Кародърс ни дава следната дефиниция за гражданското общество: то е „едно по-широко понятие, включващо всички организации и асоциации, които съществуват извън държавата”⁵. А Лари Даймънд го определя като „царство на организирания обществен живот, който е отворен, доброволен, обвързан е с правен ред

⁴Muresan, M., Dutu, P. *Societatea civila-actor nonstal major*, Editura Universitatii Nationale de Aparare „Carol I” Bucuresti, 2006 p.20

⁵Carothers, T. *Civil Society, Foreign Polity*, 1999-2000, Winter, p.20

или набор от споделени правила”⁶. Т.е., гражданското общество от общество, което се отъждествява с града държава в античността, а в договорните теории с икономиката, преминава в нов период на развитие, в който гражданинът е поставен в разбирането за самостоятелно съществуване в държавата, като е част от организация, която си сътрудничи с другите сфери в демократичната държава, а не се отъждествява с тях.

В следващата **втора част** от Първа глава са разгледани *основите на взаимодействие между гражданите и демократичната държава* в зависимост от функциите, които изпълняват гражданите в демократичната държава, а днешните призови за заглушаването на представителната демокрация чрез по-честото използване на референдумите са представени в тезата *Призивът към обърканата демокрация*.

В отрицателната интерпретация за гражданството е усещането, че гражданското общество препятства държавата да регулира цялата социална дейност, да монополизира инициативите и талантите на нацията, които се проявяват в обществото. Майкъл Фоли и Боб Едуардс посочват, че „активното гражданското общество насърчава демокрацията чрез мобилизиране на гражданската съпротива срещу авторитарната държава“⁷. Положителната функция на гражданското общество го определя като коректив на държавата, когато са налични нуждите от корекции. Джон Кийн, Лари Даймънд и Ърнест Гелнър представят наличието на гражданско общество „тип коректор“, като предимство за демокрацията.

Могат ли гражданите да изпълняват положителната функция на коректор на демократичната държава независимо единствено от упражняваната активност. Процедурите на реалната демокрация, според Робърт Дал, осигуряват поле за гражданска изява чрез: избрани чрез гласуване длъжностни лица, свободни честни и често провеждани избори, свобода на словото, алтернативни източници за информация, свобода на сдружаване, граждански права за всички. Но за да се постигне гражданин „тип коректор“, реалността трябва да предполага близост с критериите на Робърт Дал за идеалната демокрация: ефективно участие, равенство при гласуването, придобиване на просветено разбиране, упражняване на окончателен контрол върху дневният ред, включване на пълнолетното население.

⁶Даймънд, Л. *Към укрепване на демокрацията*, сп.Демократически преглед, 1997г., книга 32, с.221

⁷Foley, M. and Edwards, B. *The Paradox of Civil Society*, Journal of Democracy, Vol.7(3),1996, pp.38-52

Съществуват автори, които приписват отговорността за постигането не просто на гражданска активност, а на смислена гражданска активност на гражданите или на демократичните институции, или разпределят отговорността помежду им. Джон Стюарт Мил смята, че демократичните институции приоритетно трябва да образуват основата на демокрацията у гражданите. Ралф Дарендорф разпределя отговорността за постигането на смислени граждански действия между гражданите и институциите, като дефинира тези две страни като търсене и предлагане. И, за да има взаимодействие, е необходимо наличието и на двете страни - и на активно търсене, и на активно предлагане. Например, не е достатъчно предлагането на алтернативни източници на информация, ако няма търсене на такива от страна на гражданите. За разлика от Джон Стюарт Мил и Ралф Дарендорф, Ърнест Гелнър смята, че хората се изграждат от културата, в която съжителстват и нямат възможността да изберат общество, което ги удовлетворява.

Призивът към обърканата демокрация започва с представянето на първата трансформация към демократична форма на управление, която води началото си от древността. Гърците, по-точно атиняните, произвеждат първата демокрация като идея за управление на народа/мнозинството в противовес на недемократичните власти в лицето на тирани, аристократи, монарси и др. Второто преобразуване на демокрацията е свързано с преминаването от града държава към националната държава. Това увеличаване на размера на политическата общност преобразува демокрацията в представителна система за взимане на политически решения, в която възникват институции посредници между гражданите и политиката. Една от последиците от това преобразуване е появата на представителството.

Авторите на „третата вълна и новата цивилизация“ Алвин и Хайди Тофлър предлагат третото преобразуване, във фокуса на което не са малцинството и мнозинството, а множеството малцинства. Според „хората на третата вълна и новата цивилизация“ разнородността в съвременните общества нараства, а липсата на подходящи институции, които да институционализират множеството възникващи конфликти между множеството малцинства отслабва легитимността на демократичните правителства. Това ще парализира политическия процес и ще възпрепятства взимането на навременни политически решения. Авторите, като изтънчени лекари, написват и рецепта за нагаждане на съвременната демокрация към настъпващите изменения. На рецептата пише: “щом избраните от нас посредници не могат да сключват вместо нас

сделки, ние ще трябва сами да го направим”⁸. Демокрацията е натоварена да разшири възможностите за политическо участие не на мнозинството, а на множеството малцинства. В този контекст Ралф Дарендорф отбелязва, че представителното управление не е „убедително предложение”. А според Давид ван Рейбрук, търсенето на нови форми за изразяване на интересите е резултат от „синдрома на демократична” умора, който се характеризира с мания по референдумите.

Има автори с противоположни становища на това на „хората на третата вълна и новата цивилизация”. Хосе Ортега и Гасет е на мнение, че спускането на политическите решения надолу ще обърка всичко, защото няма да е ясно кой ще управлява и кой ще изпълнява. А Бърнард Крик се съмнява, че важните политически решения могат да бъдат взети от нещо голямо и мъгляво като понятие, каквото е народът.

Съществуват и разбирания за демокрацията отвъд схващанията за прякото и представителното участие на мнозинствата или на множеството малцинства. С такива разбирания е Роналд Дуоркин, който залага на смислен спор около общо споделяни ценности. Като спорът ще е сблъсък на идеи за политика, коя политика в най-пълна степен ще удовлетвори тези ценности. Наличието на такъв спор е предпоставка за увеличаване на познавателните способности на гражданите и доближаването до изискването на Робърт Дал за просветено разбиране, което е необходимо при прякото участие на гражданите по политическите въпроси.

В следващата **трета частна** Първа глава *информираният избор е разгледан в контекста на необходим компонент за демокрацията на ниво ценност*. След това са представени информационните подходи за гласуване в референдум, въз основа на тях е предложен спор с литература по въпроса: *могат ли избирателите да участват информирано без да са информирани?* Разгледан е проблема с информираното гласуване в преките допитвания - за да се реализира такова гласуване, трябва избирателите да са в състояние да дадат информиран отговор по предложения въпрос

Редица автори поставят в основата на добре функциониращата демокрация информирания гражданин. Аристотел още в древността обръща внимание в тази посока и определя целта на добрия гражданин, която е съхраняването на политическата общност. Платон отрича властта на некомпетентността и апелира за власт на философите, за да се усъвършенства и развива политическата общност. Големият

⁸Тофлър, Алвин § Хайди. *Новата цивилизация. Политиката на Третата вълна*, изд. Военно издателство, София, 2002г. с.103

либерал Джон Стюарт Мил смята, че гласуването трябва да е достъпно за хората, които демонстрират желание да се информират по възникналите теми за гласуване. Поевременните автори Йън Макалистър и Ханспетер Криси също отчитат, че за да работи демокрацията, гражданите трябва да са информирани.

Следните опасенията на Давид ван Рейбрук са основателни: „дали гражданите, призовани да вземат важни решения за бъдещото на обществото им, дават най-доброто от себе си в сумрака на тъмната стаичка, зад дръпната завеса, след като нито имат някакво задължение да се информират, нито имат някаква особена възможност да дискутират с останалите преди това?“⁹. Давид ван Рейбрук допълва още, че можем да бъдем сигурни в информираността на гласоподавателите дори да бъде проведена честна и балансирана кампания без лъжи, а относно референдумите не можем да бъдем сигурни, че гласоподавателите гласуват за една от предложените опции, защото много често в тях се получават отговори за въпроси които не са задавани.

Синдромът на демократичната умора, който ни води към използването на референдумите като инструмент за пряко участие, поставя въпроса за необходимостта от информиран гражданин, за да бъде излекуван този синдром. В политическата литература съществуват три информационни подхода при участие в референдум. При първия гражданите се грижат да се информират, събирайки информация за плюсовете и минусите на направеното предложение, което ги поставя в ролята на независими и мислещи. Във втория подход гражданите не залагат на подробна информация, а използват кратки информационни пътища/евристични сигнали. Защитници на този подход като инструмент за реализирането на информиран вот без гражданите да са подробно информирани са Артър Лупия, Ричард Джонсън, Пол Снайдерман и Попкин. Лупия и Джонсън смятат, че използвайки евристичните сигнали, гражданите могат да гласуват по същия начин, по който биха гласували, ако са напълно информирани. Според Лари Бартелс, липсата на информация не може да бъде компенсирана от използването на евристичните сигнали. Появилата се критика към този подход за информирано участие се базира на това, че са налични малко емпирични данни, че евристичните сигнали са краткия път към информирания вот.

Един от важните информационни кратки пътища за тълкуването на политическия свят, според Йън Макалистър, е партийната идентификация, защото съвременността

⁹Рейбрук, Р. Уважаеми председателю Юнкер В: *Големият регрес (Международен дебат за духовната ситуация на времето)*, изд. Критика и хуманизъм, София, 2017 с.57

поставя големи изисквания към избирателите относно информацията, която трябва да обработят. Роджър Коб, Чарлз Елдер, Кристофър Ахен и Лари Бартелс са на мнение, че партийната лоялност е ограничен подход, с който не може да се постигне информирано състояние без гласоподавателите да са информирани.

В последния подход за информирано гласуване на референдум гражданите правят ретроспективни оценки за минали събития. Според Фиорина Морис и Джон Кей, оценявайки минали събития, гражданите могат да вземат добри решения за бъдещето. Този подход по-често се използва в условията на обикновени избори, но в нашия случай е актуален за националните референдуми в периода 2013-2016г., защото в основата на допитванията за институционални и медийни участници, за които избирателите разполагат с ретроспективна информация, като същите бяха и в основата на предоставената информация в разяснителните кампании. В противовес на заложените оптимизъм в ретроспективните оценки Кристофър Ахен и Лари Бартелс в книгата си „Демокрация за реалисти: Защо изборите не произвеждат отговорно правителство?“ показват как избирателите награждават политици въз основа на късогледата си ретроспекция върху икономиката, а когато оценяват доходите си, избирателите се фокусират върху тях няколко месеца преди изборите. Авторите смятат, че да правиш ретроспективни оценки в политиката е аналогично на това да шофираш като разчиташ само на огледалото за задно виждане, т.е. резултатът и в шофирането и в политиката ще е един и същ.

В **четвъртата част** на Първа глава са представени аргументи на ценностно ниво за необходимостта от дискуссионните форми на демокрация. На ценностните аргументи са противопоставени аритметичните, които показват невъзможността за осъществяването на тази необходимост. Предложени са теоретични аргументи „за“ и „против“ дискуссионните форми на демокрация в контекста на усилията, които са по силите на съвременния гражданин- *Усилието струва ли си?* С оглед на големите усилия, с които натоварват дискуссионните демократи днешния гражданин е направено предложение *как могат да се подобрят нещата* в полето на информираността.

Критиката към евристичните сигнали и ретроспективните оценки, която оспорва ефикасността им за реализирането на информиран вот, е предпоставка за формиране призива на делиберативните демократи за пренасянето на дискусиите от представителните органи към гражданите. В пряката демокрация на Античността такива дискусии са били възможни поради малкия размер на политическата общност,

която е достигала до няколко хиляди души, от които не всички са били граждани, т.е. не всички са имали право да участват в управлението на общността.

Шийла Бенхабиб и Юрген Хабермас представят аргументи в полза на дискуссионната демокрация, като черпят основание от легитимността. За тях легитимността в демократичната система трябва да е резултата от обсъждането на въпросите от обществен интерес. Другите основания, които предпочитат дискусиите, се фокусират върху понятията за достойнството и уважението. Роналд Дуоркин определя достойнството като възможност хората сами да вземат решенията за бъдещето си, защото притежават равна вътрешна стойност. А за Чарлз Лармор гражданите трябва да имат възможността да обмислят решенията, от които ще бъдат засегнати. Кристофър Лаш е с алтернативни възгледи, въпреки предложените аргументи от предходните автори. Според него гражданите не трябва да участват в дискусии, а делиберативните демократи предлагат един гражданин, компетентен по всичко, който може да бъде намерен само в една проста затворена в себе си общност.

Аритметичните аргументи в противовес на приложимостта на дискусиите в размера на национална държава представят какви са последиците от уголемения мащаб на политическата общност. Големият брой граждани прави дискусиите неприложими, защото времето за изготвянето на политически решения ще нарасне значително, както нараства и броя на решаващите. Аритметични аргументи са изложени в „Изчисление на съгласието“ от Бюканън и Тълк, очертаващи проблемите пред оптималната форма на управление, която включва компромис между „външни“ и „вътрешни“ разходи. Външните разходи възникват, когато групата взема решение, което е неблагоприятно за дадено лице (например, когато пушачът трябва да плати такса върху цигарите). Вътрешните разходи или политическите решения в общността включват времето и усилията, необходими за участие в решението (разходът на време за участието в публични дискусии). С други думи, ползите от взимането на решения чрез дискусии ще са в крайна диспропорция с направените разходи по решението в една многомилionenна демокрация. В този аспект Робърт Дал и Джовани Сартори изказват сходни становища, че пряката демокрация на дискусиите в античен вид не е приложима в рамките на националната държава.

Усилията, които трябва да положат съвременните граждани за изграждането на позиция, продукт на дискусиите са представени от Джеймс Фишкин като упражнения по обмисляния. В тях гражданите в малки групи от по 15 човека, ще поемат дискусиата от края на медийния дебат и ще се опитат да разгадаят останали без отговор въпроси.

След това дебатът ще се прехвърли в по-голяма група, нещо като събрание на населението, така според Фишкин ще се постигне една мислеща демокрация. Кристофър Ахен и Лари Бартелс са на мнение, че човешките същества са прекалено ангажирани с живота си - имат деца, възрастни родители, за които трябва да се грижат, трябва да ходят на работа и едва ли ще им остане свободно време за такова усилие. Хората по-скоро предпочитат не състоянието на независимия мислещ, а на „рационалното невежество“¹⁰ по Антъни Даунс, като подържат информационните си разходи, колкото се може по-ниски. Според Ювал Харари, „дори да сме прекалено ангажирани да нахраним и облечем децата си и себе си, последствията от отсъствието ни при вземането на важни решения няма да подминат не само нас, но и децата ни“¹¹. Усилието си струва, но и също така струва скъпо.

Заради неприложимостта на дискуссионната форма на демокрация в съвременността и недостатъчните емпирични данни за ефективността на евристичните сигнали възниква въпроса: Как могат да се подобрят нещата в полето на информираността? Джон Стюарт Мил предлага следния отговор на този въпрос: „всеки гражданин да плаща данък за гласуване и да преминава образователен тест на изборното място, преди да може да гласува, както и да се дават няколко гласа повече на образованите граждани, за да се компенсират гласовете на по-многобройните, но по-малко образовани работници“¹². Т.е., Джон Стюарт Мил предлага да жертваме критерия на Робърт Дал за равенство при гласуването. Дал може и да не е против, защото сам признава, че няма демокрация, която напълно да удовлетворява неговите критерии. Брайън Каплан в „Митът за рационалния гласоподавател“ препоръчва да намалим ролята на демокрацията и да увеличим ролята на пазара, защото „хората имат по-голяма мотивация да са рационални в своите икономически решения, когато действат като производители, консуматори, работодатели, а демокрацията води до неоптимални резултати - глупави политики, произтичащи от глупавите предпочитания на избирателите“¹³. Аз твърдя, че Брайън Каплан греша, че хората ще се по-рационални в

¹⁰Downs, A. *An Economic Theory of Democracy* (Harper, 1957)

¹¹Харари, Ю. *21 урока на 21 век*, изд. Изток-запад, София, 2019г., с.7

¹²Mill, J Representative Government In: H B Acton (ed), *Utilitarianism, Liberty, Representative Government* (J M Dent& Sons, 1910, 1972 ed) p.283

¹³Caplan, B. *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*, Princeton University Press; Revised edition August 24, 2008, p.275

политическите решения в по-малкото демокрация, пример за това е клиентелизма - той намалява демокрацията като форма на свободен избор и така се увеличава икономиката чрез предлагането на материални блага в замяна на електорална подкрепа. Майкъл Сандел в „Какво не могат да купят парите“ предоставя следния пример: в малко планинско селце в Швейцария група икономисти правят проучване сред местното население малко преди провеждането на референдум относно съгласието за изграждане на хранилище за радиоактивни отпадъци. Да видим какво се случва: Минимално мнозинство от 51 процента гласува „за“... чувството за граждански дълг превъзмогва безпокойството им за възможните опасности. Тогава икономистите добавят следния стимул в анкетата: да предположим, че парламентът реши да построи хранилището във вашата област и да компенсира всеки жител с годишно парично възнаграждение. Тогава ще гласувате ли „за“? Резултатът: подкрепата спада, а не се увеличава. Финансовият стимул намалява гласувалите „за“ на половина-от 51 процента на 21 процента¹⁴. Повечето икономика не поражда граждански дълг, затова и Джовани Сартори разграничава политическите от пазарните решения в светлината на очакваната ползва. Пазарните решения са насочени към максимизирането на личната изгода и са неприложими на ниво общност, където се взимат политически решения, разпростиращи се върху цялата общност. За постигането на подобрения Джеймс Фишкин (Усилието струва ли си или струва скъпо?) предлага упражнения по обмисляне, които изискват отделянето на значително време от гласуващите. Джеймс Фишкин е готов да жертва свободното време на съвременния граждани, но хората едва ли са готови. Джон Стюарт Мил е готов да жертва равенството в противоречие на критериите на Р. Дал, за равенство при гласуването. Предложението на Брайън Каплан да се съсредоточим върху икономиката, вместо върху демокрацията (икономистите само увеличават и намаляват), в случая нито ще се увеличи избирателната рационалност, нито ще се намали нерационалността. Това, което предлагам аз е: определено време преди гласуване на референдум избирателите да попълват тест, свързан със смисъла на предложените теми за гласуване. И избирателите, демонстрирали по-голямо разбиране на темите, да получат възнаграждения от страна на държавата под формата на ваучери, даващи право на отстъпка от таксите на определени административни услуги на

¹⁴Сандел, М. *Какво не могат да купят парите. Моралните граници на пазара*, изд.Изток-Запад, София, 2017г., с.111-112

държавните институции. Усилието си заслужава, дори и чрез предлагането на индивидуални изгоди за по-просветените, за да започне да си заслужава и за останалите.

В петата част на тази глава е разгледана и една от другите причини, които правят референдума неефикасен израз на пряка демокрация. Референдумът като демократична процедура лесно може да се превърне в „тирания на мнозинството“, според която чрез вземане на решения с мнозинство от гласовете има подкопаване на гласувалите обратно или на вариантите, различни от тези, предпочетени от мнозинството. Мажоритарните решения в условията на невъзможност за диалог произвеждат решения със съвкупен нулев резултат, произвеждат политика по теория на игрите. В края на тази четвърта част са направени изводи относно това дали мажоритарния инструментариум за взимане на решения е приложим в нашия случай.

Голям недостатък на мажоритарните решенията тип референдум е, че предлагат само два възможни варианта за отговор - с „да“ и „не“. Някои делиберативни демократи, като Джошуа Коен например, са силно критични към агрегативните форми на демокрация, които просто отчитат волята на мнозинството. За тях е по-добре политическите решения да са продукт на сделка и пазарене.

Въз основа на вида демокрация, която функционира в определена общност, дали тя е консенсусна или мажоритарна според класификацията на Аренд Липхарт, могат да бъдат направени изводи относно приложимостта на решенията тип референдум. В консенсусната демокрация политическите решения се реализират чрез сделки и пазарене, а гражданите разполагат в множество алтернативи за избор от политически субекти, т.е. изборът им не е ограничен до две възможности, както е в мажоритарните референдуми. Мажоритарният инструмент на „да“/„не“ на референдумите е в противовес на избора, осъществяван в условията на множество алтернативи. Заради ограниченията във възможностите за отговор Анри Русийон обявява референдума за недемократична институция. Уилям Райкър отбелязва, че много често прецизните решения са скрити в допълнителните алтернативи и не са израз на опростеното „да“ и „не“ или „за“ и „против“.

Политическите решения според Джовани Сартори, могат да бъдат разделени на решения със съвкупен положителен резултат политика и на решения със съвкупен нулев резултат в теорията на игрите. Игрите със съвкупен положителен резултат политика са резултат от сътрудничество, пазарене и отстъпки между отделните страни, участващи в решението. Такива решения се наричат тип комисиия и са продукт на

диалог, в тях много често това, което е отстъпил определен участник, му се връща като компенсация при разглеждането на друг въпрос. От тази гледна точка, в консенсусната демокрация се реализират решения със съвкупен положителен резултат политика, в които участват множество разнородни участници. Т.е., консенсусната демокрация разпръсква властта, а мажоритарният референдум концентрира властта в мнозинството. Мажоритарният принцип на референдумите не е приложим в българския контекст. Ако разгледаме 43-то и 44-тото Народно събрание се вижда, че управляващите мнозинства са мнозинства в ограничени смисъл на думата, защото са конструирани от много политически субекти. А част от участващите политически субекти в управляващото мнозинство са коалиции, които също са изградени от няколко политически субекти. Също така, и в двете разгледани Народни събрания, освен формираното управляващо мнозинство, е налична и алтернатива/опозиция, а в референдумите няма кой да оспори числената правота на мнозинството. Представителната демокрация у нас е консенсусна, а в представителното тяло се осъществява делиберативната демокрация, която предполага решения тип комисия със съвкупен положителен резултат политика. Налагането на мажоритарни решения чрез референдумите в демокрация от такъв тип крие риска от появата на новия тиранин- мнозинството.

За обобщение на тази Първа глава съм предложил *Идеята за граждановластие*. Демокрацията, освен народовластие, може да бъде и граждановластие. Понятието народ е статично, за разлика от понятието гражданин. От гражданина днес се очаква много повече отколкото от народа. Днес гражданинът е в ролята на коректор на демократичната държава. Народът ограничава разбиранията за демокрацията до властта, а в гражданина са основанията в полза на тази власт. А демокрацията се нуждае от основания в полето на ценностите. Привържениците на евристичните сигнали са насочени в полето на граждановластието, а не на народовластие, те искат да изградят гражданина отведнъж. Делиберативните демократи също мислят в това поле, като предлагат пренасянето на дебатите за решенията към гражданите, защото теще са засегнати от тях. А мажоритарният принцип е насочен към народовластието, като заменя аргументите в полза на властта с чисто математическо упражнение

Втора глава: Политическото участие отвъд конвенционалните му форми

Демокрациите, както днес, така и преди се нуждаят от гражданско участие. Независимо дали системата на управление е пряка или представителна, участващият

гражданин е необходим компонент на системата на управление, превеждаща се буквално като народовластие.

В първата част на тази глава политическото участие е разгледано, като *ангажимент от страна на гражданите към демокрация, а неконвенционалният граждански репертоар, с който разполага днешният гражданин като форма на допълнителен ангажимент, е представен в контекста на допълнителната стойност, която привнася към демократичната държава.*

Отказът на гражданите да участват в политическите дела е апатия, която според Кенет Миноуг е „версия на първородния грях към демокрацията”¹⁵. Други автори, като Сидни Верба Норман Ни смятат, че колкото по-малко гражданите участват, толкова по-малко демокрация има. Бенджамин Барбър въвежда понятието „силна демокрация”, която е продукт на постоянно участващи граждани в делата на ниво общност. Съществуват и автори, които смятат, че гражданите, участвайки в политиката, подобряват качеството на участието си. Постоянното участие води до по-добро участие в бъдеще. Т.е., политическото участие изпълнява и образователни функции върху гражданите. Авторите, които акцентират върху тези предимства от политическо участие са: Джон Дюи и Керъл Пейтмън.

В една демократична система възможностите за политическо участие не свършват с изборите, а започват с тях. Демокрацията на неконвенционалното участие, като алтернатива на конвенционалната демокрация, умножава каналите за предявяване на предпочитания извън изборните активности. Според Самюел Барнс, днес гражданите разполагат с много канали за предявяване на предпочитанията си, които от своя страна са се превърнали в „трайна характеристика на демократичните масови публики”¹⁶. Неконвенционалният граждански репертоар включва демонстрации, които могат да бъдат както законни (подписване на петиция, подписки, протести, бойкоти.), така и насилствени (незаконни - окупация на сгради, унищожаване на документи и т.н.). Неконвенционалното участие цели установяването на нови форми на автономна политическа регулация спрямо представителната парламентарна демокрация. За Ръсел Далтън за гражданството не може да се мисли само в акта на гласуване, защото гражданите все по-често предпочитат да използват други методи за оказване на

¹⁵Minogue, K. *Creed for Democrats*. Times Literary Supplement, June 18 1999. p.8

¹⁶Barnes, Samuel H., Kaase, Max, Allerbeck, Klaus, Farah, Barbara, Heunks, Felix, Inglehart, Ronald, Jennings, M. Kent, Klingemann, Hans D., Marsh Alan, and Rosenmayr, Leopold *Political Action*. London/Newbury Park, 1979, p.149

влияние върху политиката. Тези нови прояви на гражданственост според Пиер Розанвалон показват, че гражданствеността се видоизменя и е неоснователно да мислим, че отказът от участие в гласуването е гражданска апатия. Новият гражданин подтиква управляващите представителства да ангажират вниманието си, за да предизвикат симпатии и доверие в него, вместо да произвеждат политика в представителния орган, търсейки консенсус. Резултатите от реализирането на определени политически програми се проявяват в дългосрочен план, а новият гражданин чука на вратата с нетърпение.

Съществуват и автори, които оспорват стойността на неконвенционалните граждански активности. Бернхард Веселс отбелязва, че демокрацията е единствения режим, който позволява оспорване на легитимността и на правилата си на съществуване. „Силната демокрация” на Бенжамин Барбър може да е толкова силна, че да оспори съществуването си. Демокрацията позволява не само качеството на режима да бъде оценено, но и конвенционалното описание преразгледано, смята Джерардо Мунк.

Например, Сидни Тароу се съмнява в стойността на колективните действия, когато те се упражняват от хора, които нямат редовен достъп до политически институции и ги определя като форма на „спорна политика”, защото опитвайки да решат определен конфликт неизбежно произвеждат друг, там където не е имало. Тезата на Сидни Тароу е свързана с тезата на Алвин Тофлър за преминаването на демокрацията от масова към мозаична. Мозаичната демокрация е определена от Тофлър като време на ключовите малцинства, в което когато малка група се окаже на подходяща стратегическа позиция, в определен момент може да окаже натиск несъизмерим с размера ѝ. Неконвенционалните активности на малките и шумни групи могат да разрушат демократичния идеал на равенството, като накарат управлението да се фокусира върху техните интереси, за да заглуши шума и да пренебрегне интересите на други групи. Както и Франсис Фукуяма признава в „Края на историята”, че проблемите в съвременната демокрация произтичат от непълното реализиране на нормите на свободата и равенството.

Твърдението, че за да има повече демокрация, трябва да има и участие, подкрепя легитимността на режима. Но ако трябва гражданската активност да изпълни функциите си на коректор спрямо държавата (Джон Кийн и Ърнес Гелнър), замяната на конвенционалното участие с неконвенционалното не е достатъчно условие. С други думи, ако допълнителното не привнесе допълнителна стойност, не може да се смята

като допълнение (натрупване на демокрацията на ценностно ниво), а обратното- като количествен излишък без качествено натрупване.

Втората част на Втора глава е насочена към протестните действия в най-често срещания акцент в тях в мотивите им за възникването- „за” и „против” конкретни политически субекти или фигури. Затова протестните активности предизвикват дефинираното от Джовани Сартори състояние на *Претоварване и неуправляемост*. В тази част са цитирани посланията от протестите през 2013 г., които показват, че *врагът е стимулатор на гражданската съпротива*.

Джовани Сартори смята, че да упражняваш власт, трябва да има върху кого да я упражняваш. От тази гледна точка в протестните активности възниква въпроса: Народът над кого упражнява властта си? Отговорът може да е следния: народът упражнява власт над народа. И Ванде Донк дава подобен отговор: „протеста е политика на безвластните”¹⁷. Верта Тейлър и Нела Ван Дайк мислят в алтернативна посока и не определят протеста като безвластен субект, а като форма на извънредно колективно действие за оспорване на действията на институциите и за принуждаването им да приемат програмата на движението.

Според Майкъл Липски в повечето случаи протестите са ангажирани от относително безсилни групи и успехът им зависи от привличането на вниманието и активизирането на други групи и на политически партии, засегнати от сегашната политическа ситуация. Това е и идеята на Е.Шатшнайдер за разширяване на конфликта. Например, публичният протест като неконвенционален инструмент има за цел да привлече вниманието на обществеността към оплакванията на въпросните актьори и създава противоречия там, където не е имало, за да получи подкрепата на обществеността в подкрепа на опасенията си.

Повечето протести са израз на недоверие към представителната система и възникват, когато достатъчно голяма или достатъчно шумна част от обществото се активизира против управлението или част от него, или по конкретна тема. Подобно на темите в референдумите, в които се отговаря просто със „за“ и „против“ без прекомерно налягане. Формирането на несъгласия в голяма или много шумна част от обществото срещу управлението създава предпоставки за промяна в политическата

¹⁷Vande Donk W., B. D. Loader, P. G. Nixon and D. Raucht *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*, New York: Routledge, 2004, p.12

ситуация, което въвлича в спора и невластовите политически формации. Те предпочитат да се позиционират на страната на засегнатите, което съвпада със собствените им цели. Създават се предпоставки за формиране на настроения в обществото, „за“ и „против“ статуквото подобно на националните референдуми през 2015 и 2016г. Обществото отново е разделено на два лагера- „за“ и „против, както по темите в референдумите, въпреки отсъствието на възможност за пряко участие.

Протестът осъществява възможността за физическо присъствие на хора с еднакви предпочитания. За съжаление, обаче, протестното събиране не е като събрание на населението в Античността. Събранието на протеста не предпочита дебатите, а просто предпочита да не се съгласява. Протестът е политика без дебат на убедените в непогрешимостта си. В повечето случаи политиката на протест е политика против политиката.

Народът не винаги вярва в непогрешимостта си. Хората демонстрират двоен стандарт относно непогрешимостта си. Пример за израз на противоречивите обществени настроения относно непогрешимостта на народния суверенитет е резултата от Брекзит. Голяма част от българите, работещи във Великобритания, се притесниха за последствията, засягащи пребиваването им там при напускането на ЕС от Великобритания. В този случай резултатът от действията на част от общата воля се изрази в притеснения, а не в призови, подкрепящи непогрешното народовластие и пряката демокрация. Обратен обаче е случаят с националните референдуми в България.

Независимо дали си вярва или не, народът не демонстрира „мислещата демокрация“ по определението на Джеймс Фишкин. Присъствената демокрация напразно натоварва очакванията на главния герой да се представи в друга светлина.

В следващата част от главата протестните действия са представени като състоянието на *Претоварване и неуправляемост*. Вилфредо Парето, Гаetano Моска и Уолтър Липман разделят обществото на класи, като в разграниченията и на тримата съществува графата неуправляващи. И Джовани Сартори в „Теория на демокрацията“ стига до извода, че демокрациите са управлявани. Управляваните все по-често не приемат тази си позиция и се стремят към управляващата демокрация, т.е. искат по-често интересите им да бъдат във фокуса на управляващите, а не само преди изборната дата. Протестите дават възможност за предизвикване на внимание към управляваните, но според Сартори, те не са момент на повече народовластие, защото може да се окаже, че властта която губят управляващите не отива в управляваните, а

резултатът е отрицателен и за двете страни в конфликта. Джовани Сартори разглежда това състояние, като състояние на претоварване и неуправляемост.

Мишел Фуко правилно определя истинния дискурс като корен на процеса на управление и демокрациите могат да бъдат управлявани, когато е наличен такъв дискурс. Посланията в протестите през 2013г. разкриват наличието на умален дискурс до „за” и „против”.

В следващата част е направен дискурс анализ на посланията от протестите през 2013г. против правителството с премиер Пламен Орешарски. Всички послания дават негативна аргументация за политическо участие, като в тях присъства винаги образа на политическия враг като стимулант за гражданската активност. Дори и контра протеста в защита на правителството изгражда подкрепата си въз основа на отрицанието на друга институция в случая това е Президента. Умберто Еко, Карл Шмит и Фридрих Хайек отбелязват, че основният двигател за мобилизация на участие е изграждането на препятствие (враг),което трябва да бъде преборено.

В протестите възниква противоречието: когато в тях триумфира волята на народа ще триумфира ли и демокрацията? Даниел Зиблат и Стивън Левицки в книгата си „Как умират демокрациите“ дават отрицателен отговор на този въпрос. Според тях, демокрацията умира, когато политическият опонент бъде представен като враг пред публиката. Авторите дават прецизна диагноза за една от болестите на съвременните демокрации:

„поляризацията на обществото, която е неизбежна, когато политическите опоненти започнат да се възприемат от широката аудитория като врагове. Политиката на война, дори и само словесна, като всяка война си има своята цена. Разрушава неписаните норми на толерантност и въздържание и разглобява демокрацията като форма на съвместно сътрудничество“¹⁸.

За да съществува значителна обществена енергията, която да доведе до промени в системата, явно не е нужно гражданите да притежават позитивни качества като си сътрудничат, а политическите субекти - негативни. Печалбата от възникналата

¹⁸ Зиблат, Д. § Левицки, С. *Как умират демокрациите*, изд.Сиела, София, 2019г., с.178

ситуация винаги ще е за политическия субект с по-малко негативни качества, защото колкото по-лош е врагът, толкова по безпощаден ще е народът.

В **трета част** на Втора глава *Подписката, като форма на демокрация от долу нагоре* показва, че съществуват практики на различна неконвенционална гражданска активност, в които гражданите наистина решават конкретни проблеми. Обратният пример на подписката са *Деформациите самоуправление тип „Динко“*, които задълбочават възникнал проблем като го разширяват до друг познат проблем на разделението по оста приятел/враг в политиката.

В *Подписката - демокрация от долу нагоре* съм предложил примери за различна гражданска ангажираност, която не функционира по оста на разделението приятел-враг. Някои автори разглеждат гражданството като активно и пасивно. Пасивното гражданство е свързано с правата и задълженията на гражданите от горе. Докато при активното гражданство индивидите сами идентифицират интересите си и се опитват да постигнат по-добро бъдеще. Според Шантал Муф, при активното гражданство демокрацията функционира от горе надолу, а при пасивното е обратното. Примерите на подписка, които съм разгледал, се вписват в идеята за активно гражданство и демокрация от долу нагоре. В тях гражданите сами идентифицират възникналия проблем и налагат дневния ред като предприемат действия да убедят отговорните институции да разрешат проблема. Представил съм примери на подписка, в които гражданите се организират да разрешат малки локални проблеми- като поставянето на светофар, на пешеходна пътека, на легнал полицаи на определено място, и успяват. Тези локални случаи засягат малък брой хора и в конкретните случаи институциите се мобилизират да разрешат проблема, а не мобилизират гражданите за политически действия по разделителната ос приятел/враг. Проблемите, които засягат тези случаи не изискват дебат и специални знания, а трезва преценка. Точно, защото засягат по-малък брой и не предполагат набъбване заради локалния характер на проблемите, институциите се концентрират как да решат проблема, а не как да разширят конфликта. Такива случаи ни доближават до норматива на Робърт Дал за контрол върху дневния ред и просветено разбиране, защото тези проблеми изискват здрав разум, а не експертиза. Тези активности попадат и в графата на демократичните моменти на Колин Крауч, в които гражданите изземват инициативата от институционалните участници.

Деформациите самоуправление тип Динко са обратния пример на гражданска активност, която пак ни води към познатото разделение приятел/враг. В случая Динко-офанзивата на силов герой по залавянето на бежанци се изземват правомощията на

легитимните институции, което разрушава идеята на представителната демокрация да разрешаваме косвено възникналите конфликти чрез институционална сила. В дискурс анализа на статиите, свързани с проявите на Динко, медиите го представят в светлината на положителния герой, което създава усещането, че институциите не се справят. За разлика от „новия герой“ и новите врагове- бежанците, пак ни водят към старите. Раждат се и „Динковците“ в политиката – примери за това са свадата на Волен Сидеров в денонощен магазин за цигари и алкохол и акциите на Валерий Симеонов в Слънчев бряг, свързани с проверките за шум в заведения. Посочените публични лица, които са част от институционалната сила, предпочитат да изземат правомощията на друга институция, т.е. вместо реда предпочитат произвола. Фокусът им не е върху щетите, които нанасят на институционалната демокрация, а на друго място - към публиката, към търсенето на нейното внимание чрез нетрадиционни изяви. Ивайло Дичев обяснява това явление с „изобилието на медии и липсата на централен контрол от властта върху информационните потоци, което поставя битката за вниманието на публиката в центъра на един вече състезателен пазар”¹⁹.

Примерите „Динко” и „Динковците” са обратните примери за демокрация от долу нагоре, когато обществото не изисква от институциите решения, а решава да действа вместо тях.

В контекста на замяната на институционалната сила с неинституционална Жан-Жак Русо казва, че ако разбойник ни изненада и се опита да ни принуди да му дадем кесията си с пари, ние не сме длъжни да му се подчиняваме, pistolетът който той държи също е власт, но трябва да се подчиняваме само на законовите власти, защото силата не създава право.

В случая „Динко” приятелите и враговете не са политически, но те пак са в основата на политиката. Обществените настроения отново са против „врага“ (бежанците), който този път не е политически, но ефектите са политически. Коя демокрация е за предпочитане - тази с „новите врагове“ и „новите герои“ или тази с добре познатите? При деформациите на самоуправление обществото няма избор - тогава направо се появява властта на силата, отричаща институционалния авторитет. Действията на законовите институции остават незабелязани на фона на нелегитимни действия. Вторите са предпоставка за пренебрегване на първите от широката публика,

¹⁹ Дичев, И. *Културни сцени на политическото*, изд. Просвета, София, 2019г., с.95

понеже се проявяват по-рядко и са представени по по-привлекателен начин от медиите. Те са ресурс, от който трябва да се спечели на момента.

Трета глава: Трите референдума в три вътрешно политически контекста

Третата глава има за цел да покаже в какъв вътрешно политически контекст се проведеха трите национални референдума и какви са мотивите на инициаторите да предизвикат пряко допитване в определения момент. Ще представя каква аргументация използват в разяснителната кампания защитниците на противоположните тези в нея.

Референдумът през 2013г.

Първият референдум се провежда през 2013г. по инициатива на политическа партия БСП, около която се сформира инициативен комитет, който събира необходимите подписи за произвеждането на пряко допитване. Въпросът, по който гражданите получат право да упражнят пряк вот е: „Да се развива ли ядрената енергетика в Република България чрез изграждане на нова ядрена електроцентрала?“

През 2005г. при правителството начело с „ПП БСП“, Министерски съвет с решение определя проект АЕЦ Белене като проект от национално значение. С решение от същата година Министерски съвет одобрява предложение на министъра на енергетиката за изграждане на атомна централа на площадката в Белене. През 2011г., след изтичане на две години от първото управление на политическа партия ГЕРБ, същата декларира, че може да не продължи изграждането на централата в Белене. А през 2012г., при същото управление на ПП ГЕРБ и партньорите им от Синята коалиция, Министерски съвет отменя решението за изграждането на ядрена централа в Белене като същото решение е подкрепено и от тогава действащия парламент. Политическа партия БСП, чрез предизвикания референдум през 2013г., се опитва да спре решение на правителството, от часткоето е основният им политически опонент тогава партия ГЕРБ. На парламентарните избори през 2009г. политическа партия ГЕРБ печели първо място в изборната надпревара като използва предимно антикорупционна риторика, а политическа партия БСП остава на второ място и в опозиция.

За участие в разяснителната кампания „против“ се регистрират три комитета-Борислав Сандов от ПП Зелените регистрира „Зелени алтернативи против АЕЦ Белене“; Мария Капон от ПП ЕНП създава комитета Беляне и ПП ДСБ също се включва в разяснителната кампания „против“ с комитет, оглавяван от Иван Иванов. На терена на разяснителната кампания участват три субекта, които защитават тезата „против“ и един субект, иницирал референдума, защитаващ обратната теза. От една страна, инициаторите чрез възпиране на правителственото решение искаха да демонстрират победата, която не успяха да реализират в обикновените избори през 2009 г., а от друга страна, комитетите около Синята коалиция се стремяха да генерират колкото се може по-голяма подкрепа, за да легитимират подкрепеното от тях решение. Кампанията за това допитване е изградена от следните аргументи: от една страна опонентите на проекта използват печелившата антикорупционна риторика от предходните парламентарни избори, а защитниците му се опитват да генерират подкрепа, стъпваща на социалните недоволства през зимния период. В разяснителната кампания за този референдум политическият субект, на който инициаторите на допитването искаха да се противопоставят (ГЕРБ), не взема официално участие. Преди провеждането на допитването политическа партия ГЕРБ предприема и следната „застраховка“ - променя въпроса за пряко допитване, от който се изключва конкретно проекта Белене. За разлика от активните участници в кампанията- комитетите около „Синята коалиция“, които залагат на разказа за корупционния проект и комитета около БСП, предлагащ социално облекчение с по-ниски сметки, ГЕРБ, изкарвайки конкретиката от въпроса (проекта Белене), иска да обезсмисли другите позиции, защото те говорят за конкретния проект.

Референдумът през 2015г.

Вторият анализиран референдум, който се проведе през 2015г. е резултат и от възникналите протестни вълни през 2013г., и имаше за цел да предостави на възникналите недоволства възможност за институционална изява, различна от възможността, която предоставят обикновените избори. В началото на 2013г. през зимните месеци възникват протестни недоволства на социална основа заради високите сметки за ток, а през лятото на същата година има друга протестна вълна, която е срещу правителството с премиер Пламен Орешарски. През януари 2014 г. президента Росен Плевнелиев призовава Народното събрание да бъде свикан референдум с цел да се възстанови доверието в демократичните институции. Правната комисия в

тогавашния парламент отхвърля през февруари 2014г. инициативата на президента Росен Плевнелиев за референдум. Създава се е инициативен комитет, който започва събирането на подписи за три въпроса за произвеждането на референдум. Събраните действителни подписи от комитета не достигат, като на комитета не се предоставя допълнително време да коригира неточностите. Действащият тогава президент е бивш министър в първия кабинет на ПП ГЕРБ, която в този момент е в опозиция- управление в този момент (коалицията БСП и ДПС) се опасява, че предложението референдум ще обслужи политическия им опонент.

След падането на коалиционното правителство между ПП БСП и ДПС и провеждането на предсрочни парламентарни избори, ПП ГЕРБ съставя второто си правителство заедно с коалиционния съюз Реформаторски блок и ПП АБВ. Този парламент възобновява дебата по направеното предложение от Президента за референдум. Два от въпросите не събират подкрепа от народните представители и на референдума през юли 2015г. парламентът взима решение да се гласува само за въпроса: Подкрепяте ли да може да се гласува дистанционно по електронен път при провеждането на избори и национални референдуми?

Този референдум се проведе заедно с местните избори, което до голяма степен оказва влияние върху разяснителната кампания, като стимулира участието на много политически субекти в нея. За този референдум значително нарастват субектите, които взимат участие в разяснителните дейности в сравнение с миналия референдум. Забелязва се активното включване на много политически партии-35 политически партии плюс коалициите, в които вземат участие повече от една партии.

На терена на кампанията се отличават две противопоставящи се тези. „Двете противопоставящи се тези в кампанията - „Да“ и „Не“ отразяват отношението си към политическото участие на гражданите и към „статуквото“ и утвърдените партии и начините им на правене на политика. В лагера на тезата „Да“ бяха тези, които твърдяха, че електронното гласуване ще даде възможност на българските граждани в чужбина да участват активно и че електронното гласуване ще ограничи електоралната корупция и контролирания вот. Тезата „Не“ твърдеше, че електронното гласуване ще задълбочи проблемите с изборните измами”²⁰.

²⁰Stoychev, St. *The 2015 Referendum in Bulgaria*, East European Quarterly, Central European University, December 2015, p.317

В кампанията за този референдум се включва управляващата тогава коалиция (ГЕРБ, Реформаторски блок, ПП АБВ) и защитава позицията „За”. Опозицията в лицето на ПП БСП не взема официално участие в разяснителната кампания. Това създаде предпоставка и за противопоставяне въз основата на друго разграничение- по-малките политически формации се противопоставиха на по-големите, агитирайки против тях, въпреки че и двата вида участници в повечето случаи защитаваха една и съща теза (Среща се твърдението в кампанията, че електронният вот плаши статуквото). С други думи, за участниците в кампания за референдум е важен политическия противник, а не направените предложения за пряко участие.

Референдумът през 2016г.

Референдумът през 2016 г. е известен за широката аудитория като референдума на Слави. Водещият на „Шоуто на Слави” Станислав Трифонов през месец юли 2015г. в ефира на шоуто съобщава, че през месец септември ще започне подписка за произвеждането на национален референдум за промяна в политическата система. От шоуто създават инициативен комитет, който стартира събирането на подписи по въпроси, целящи промени в политическата система. След одобряването на въпросите от Народното събрание, Президентът сезира Конституционния съд да се произнесе по три от направените предложения и те отпадат от допитването заради конституционни противоречия. След отмяната на част от въпросите от шоуто реагират остро, отричайки всякакъв институционален авторитет, дори в едно от предаванията снимката на Президента е демонстративно скъсана в ефир. Интересно е да се отбележи, че шоуто призовава за въвеждането на мажоритарен вот чрез референдума, а същевременно го отрича - Президентът на Република България се избира мажоритарно.

Повечето политически партии, в това число основно по-големите, проявяват пасивност за този референдум и това превръща инициаторите му от шоуто на „Слави” в основен източник на информация. Кампанията, която водеше шоуто, свежда трите предложени теми за гласуване до един въпрос. От шоуто заявяват: „И всъщност единственият въпрос, който обобщава шестте въпроса, които искаме да поставим на всенародно допитване е: „Подкрепяте ли хората да управляват свинете?” (по романа на Оруел „Фермата на животните”)

В следващата част от тази Трета глава съм разгледал *Непостоянния контекст на решенията тип референдум* на базата на теоретичната рамка на Джовани Сартори, в която решенията се разграничават на такива с постоянен и с непостоянен контекст. Контекстът е непостоянен, когато са налице отделни, несвързани един с друг проблеми. Такъв е случая с референдумите. И трите национални референдума предразположиха избирателите към произвеждането на решения с непостоянен контекст, защото избирателите са натоварвани да вземат наведнъж няколко решения на ниво общност-като част от решенията са преки, а другата косвени, два от референдумите се произведоха заедно с обикновените избори

Пример за противоречиво решение, взето в непостоянен контекст, е подкрепата за въвеждането на електронния вот, дадена от повечето избиратели на втория анализиран референдум. Която би могла да бъде разгледана като противоречие с подкрепата на избирателите за намаляването на субсидията на политическите партии на 1 лв. за един действителен глас в последния референдум. С последния си акт на гласуване гражданите желаят да намалят средствата, които получават политическите партии, а с акта си на гласуване на предходния референдум за въвеждането на електронния вот средствата могат да се увеличат при въвеждането му - при увеличаването на избирателната активност, политическите партии ще увеличат и размера на средствата, които получават под формата на субсидия от държавата. Друг такъв пример е подкрепата на избирателите по две от предложените теми на референдума през 2016г.- въпросите за намаляване на държавната субсидия и за въвеждането на задължително гласуване на избори и референдуми, получиха голяма подкрепа. Но двете подкрепи си противоречат - първата цели намаляване на финансирането на политическите партии от държавата, а втората - обратното (задължителният вот ще я увеличи, партиите ще получат повече гласове и повече средства). Като вземем предвид незадължителността на резултатите от трите референдума и пренасянето им в Народното събрание, противоречивите, откъснати едно от друго решения на избирателите, могат да произведат резултат, противоречащ на желанията им. Например, ако Народното събрание вземе решение само за въвеждането на задължително гласуване без да направи промени в размера на държавната субсидия, партиите ще увеличат получаваното от тях финансиране от държавата. Непостоянният контекст на референдумните решения, произвеждащ противоречиви отговори, ни води към друг

отговор – избирателите, гласувайки в полза на предпочитанията си, понякога гласуват точно срещу тях.

Като *Обобщение* на Трета глава съм формулирал следните тези: Кризата на недоверие в представителните институции е в основата на референдума през 2015г., а освен това и износването на обичайния инструментариум за оказване на влияние в политиката на референдума през 2013г. Това подтикна институционалните участници да преминат в нова роля - от лидери на политически партии и представители на обществото в лидери на референдумите. Вторият тип лидер има за цел да покаже, че вярва на обществото, когато то не му вярва. В този тип лидерство доверието е в обратната посока - от политическите представителства към обществото. И в двата случая референдумите са инструмент за управление на недоверието, а не за формиране на такова - чрез първия референдум БСП трябваше да минимизира щетата от корупционната риторика, а вторият се реализира след серия от протести срещу двете водещи политически партии в политическата ни система. Третият референдум се реализира с цел обратна на предходните - в него шоуто призова народа, а не традиционните политически участници, и в него се реализира политика, формираща недоверие към политическата ни система, а не за управление на недоверието.

Четвърта глава: Посланията в кампаниите за трите национални референдума инструмент за минимизиране на преките допитвания до ниво процедура

В последната, Четвърта глава е направен контент анализ на 113 статии от разяснителните кампании за трите национални референдума. Контент анализът е разделен на две части, като се прилагат количествени и качествени техники на анализ.

Първата част на трета глава започва с теоретична част, насочена към манипулациите в политическия дискурс и политическите митове. Много често в политическия дискурс се използват манипулативни похвати за представянето на информация, която е далеч от истината. Уилям Райкър определя манипулацията не като вид убеждаване, а като „фина игра с емоциите”²¹. Използването на манипулациите е средство за оказване на влияние от едни групи в обществото над други – например, управляващите над управляваните. Според някои анализатори, използването на

²¹ Riker, W. *The Art of Political Manipulation*, New Haven 1986, p. IX

манипулативния дискурс е форма за оказване на незаконно влияние, защото манипулаторите подтикват манипулираните да действат срещу интересите си.

Ван Дайк разграничава три слоя на манипулации в политическия дискурс: социален, когнитивен и дискурсивен. „Социалната перспектива включва злоупотреба със социална власт, за да предизвика социално неравенство. Познавателната перспектива представлява осъществяването на контрол върху мисловните модели за разбирането на специфичните проблеми, заедно със създаването на предубедени умствени модели. Дискурсивната перспектива включва характерните черти на идеологическия дискурс, който подчертава позитивните качества на членовете на групата”²².

В националните референдуми в периода 2013-2016 г. преобладават дискурсивните манипулации, като защитниците и противниците на темите за гласуване си приписват позитивни и негативни качества, а обществото е изправено пред избора към коя група да се присъедини. Дискурсивните манипулации се реализират с използването на познавателните, като вторите контролират мисловните процеси в полето на „за” и „против” конкретни политически групи и обществеността формулира желанието си за присъединяването към по-желаната група.

Митологизирането е един от инструментите в политиката за опростяване на възникналите конфликти и за манипулиране на аудиторията. През 1946г. Ернст Касирер предупреждава, че митовете не са все още победени и не дебнат и чакат своя шанс и възможност. Основното твърдение в теорията на Мъри Еделман за символичната политика е, че хората вземат решение като реагират на най-силния емоционален символ, който получава своето значение от митовете. Според Еделман, митът е „вярата, поддържана от голяма група хора, които придават на събитията и действията определен смисъл”²³. Еделман допълва още, че митовете се използват за изграждането на врагове и герои. Политическите митове също така не се появяват случайно, а са сръчно изработени от много хитри занаятчи, смята Ернст Касирер.

²²Van Dijk T.A “Discourse and manipulation” In:*Discourse and society*, SAGE Publications, r7 359-3g3. (2006) p.359

²³Edelman, M. *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Quiescence*. Chicago: Markham Publishing Company.1971, p.14

В края на теоретичната част на Четвърта глава е представен *Митът за прякото управление в идеята за автономността*. Според някои философи пряката демокрация е истинската демокрация, защото в нея се реализира идеята за автономността на политическите решения. Такъв философ е Корнелиус Касториадис, той е на мнение, че да решиш наистина, значи да не даваш на никой друг вместо теб да решава. Идеята, че когато народът участва пряко в политическия процес, участва свободно и независимо, защитавайки интересите си, е погрешна. Т.е., твърдението, че прякото управление произвежда автономност, може да бъде оспорено. Според Джералд Дуоркин, автономността не е автоматично свободен избор, защото съществуват случаи в които човек привидно е свободен да действа, но му е спестена информация или му е представена заблуждаваща такава. В тези случаи човек е заблуден и действията му не са автономни. Такъв е примера с Джон Лок, „който е вкаран в килия и са го убедили, че всички врати са заключени (когато всъщност една е оставена, отключена) е свободен да напусне килията. Но тъй като при предоставената му информация той не може да се възползва от тази възможност, способността му да направи каквото желае е ограничена“²⁴. Ако повечето демокрация (пряка демокрация) не увеличава информираността на гражданите за сметка на заблудите, ще е уместно да говорим за политическа автономност. Но е възможно да се случи и точно обратното. В изборите за представители избирателите могат да накажат представящите се незадоволително политици, но в пряката демокрация тези, които подлежат на наказание, може драстично да увеличат размера си и да направят наказанието неприложимо. Тава прави избирателите зависими от общото избирателно тяло, което няма ограничената времева продължителност на мандата, а управлява вечно.

Дейвид Хюм казва, „че докато грешките в религията са опасни, тези във философията са само нелепи“²⁵. Аз твърдя, че грешките в политическата философия също могат да бъдат опасни. Такава грешка е, че пряката демокрация е инструмент за постигането на автономна демокрация. В много случаи чрез използването на референдумите политическите и други актьори спускат надолу важната за тях тема и

²⁴Дуоркин, Д. Природата на автономията. В: *Автономия и биоетика*, изд. Критика и хуманизъм, София, 2011, с.51-76

²⁵Hume, D. *A Treatise of Human Nature*, edited Ernest C. Mossner (Harmondsworth: Penguin, 1969, originally 1739/40, p.319

са готови да манипулират обществените настроения, за да получат мнозинство. Митът, че политическата автономност в пряката демокрация е мит, е по-автономен от мита, че пряката демокрация създава независими, неповлияни политически решения.

Във **втората част** на последната Четвърта глава са представени резултатите от първата част на контент анализа, с който е потвърдена хипотезата: *Предоставената информация в разяснителните кампании стимулира неинформирано политическо участие.*

В *Първата част* от контент анализа се очертават следните изводи:

1. Най-голямата част от предоставената информация е концентрирана във времето на разяснителните кампании, като за последните два референдума започва да се говори повече от по-рано (преди началото на кампаниите). Концентрацията на голямо количество информация в кратък времеви интервал предоставя ограничено време за осмислянето ѝ преди датата на гласуването.

2. За първите два референдума политическите партии са много по-активни, като в кампанията за втория се включват голям брой партии, което създава предпоставката да се агитира против политическите опоненти, защото и той е на терена в кампанията за прякото участие.

3. Темите в трите национални референдум също са бариера за реализирането на информиран вот, защото засягат експертни въпроси, а за месец време трудно могат да се създадат експерти по политически науки и по атомна енергетика. Екзистенциалните теми са приложими за пряко допитване за разлика от експертните, защото изискват трезва преценка, а не експертни знания. Давид Ван Рейбрук определя референдумите експертни въпроси като животоспасяваща сърдечна операция и за него не е ясно как подобно операция може да се извърши с ръждясал инструмент от граждани с неустановени компетенции.

4. И за трите национални референдума според жанровата характеристика най-голям е броя на анализирания текстове, които са позиция, а най-малък е броя на информационните материали. Доминиращият брой заети позиции в текстовете и за трите референдума показва ограничаването на избора като граждански прерогатив в условията на повече демокрация. Интервенцията побеждава възможността за самостоятелен избор и не предразполага гражданите към мисловни процеси.

5. Относно обема на включените статии в контент анализа, най-голям е броя на статиите със среден обем (до 120 реда), следвани от статиите с малък обем (до 45 реда) и най-малко на брой са статиите с голям обем (над 120 реда). Имайки предвид експертния характер на предложените теми за гласуване, по-малкият обем ограничава възможността за предоставянето на смислена информация и предполага използването на манипулативни техники.

6. Тревожен симптом е, че само 5 на брой от включените статии в контент анализа са с автор експерт/анализатор, следвани от материалите с автор конкретен журналист от медиата, а най-голям е броя на материалите без конкретен автор. Анонимни „авторитети“ запълват медийното пространство и не е ясно кой стои зад определен материал и какво цели с него. Полезно би било след определен материал да бъде изложено мнението на конкретен експерт върху него. Това не се прави, вероятно целенасочено, за да не се разколебае желанието ефект от материала, който носи икономическа изгода (повечето материали в кампаниите са платени). И в този случай имаме повече икономика и по-малко демокрация на ценностите (информиран, рационален избор). Тезата на Брайън Каплан отново е невалидна - повечето икономика не може да подобри нещата, особено в условията на пряка демокрация.

7. В 93 от текстовете в контент анализа е налично онагледяване, а 20 от статиите са без снимков материал. Онагледяването в текстове за трите референдума изобразява политици, които участват в разяснителната кампанията и други образи, свързани с тази дейност. Снимковият материал, засягащ въпросите за гласуване, е емоционален, а не информационен. Нещо повече – той има отношение към подмяната на съдържанието.

8. Относно отношението към референдума преобладават текстовете, които са със конкретни становища- „за“ или „против“ темите за гласуване, текстовете, в които не се заема конкретно отношение към референдумите са малко на брой- 12. Субектите в разяснителните кампании намаляват степента на народовластие като умишлено не предоставят смислена информация, а само инструктират как да се гласува. Най-малък е броя на статиите, които отразяват негативно отношение към преките допитвания. Присъствието на политически партии в кампаниите за първите два референдума обяснява това поведение, защото няма как политически организации, които са в постоянна надпревара за доверието на избирателите, да са с негативно отношение към референдума и респективно против народовластието. Същото е валидно и за последното допитване в което преобладаваше популизма - за да има популизъм трябва

да има и народ, чрез преките допитвания популистките лидери демонстрират симпатии към народа, за да предизвикат симпатии към себе си

9. В 82 броя от изследваните текстове са налични техники за манипулация на общественото мнение. Т.е., във всеки един текст е налична поне една от 10-те техники за манипулации на Ноам Чомски. Най-често използваните техники за манипулация са: фокусиране върху емоциите вместо предлагане на храна за размисъл и създаване на проблем за да се предложи решение. Най-малко на брой са манипулативните техники в последния референдум в сравнение с другите два, това се дължи на факта, че за него в разяснителните кампании участие не взеха политическите партии. За сметка на това обаче популизма, който произведе Шоуто на Слави в него, замени манипулациите.

10. В общо 95 от 113-те изследвани текстове за трите референдума са налични техники за рационализация, а в 18 – няма такива. Съществува същата тенденция, както и при манипулативните техники: най-малко на брой са техниките за рационализация в третия референдум – политическите партии не проявиха същата активност като за първите две допитвания, но популизмът вместо тях заглуши смисъла на направените предложения за гласуване.

В следващата **трета част** са разгледани конкретно използвани послания в разяснителните кампании за трите национални референдума и е доказана хипотезата, че *Стремешът за победа над политическия опонент определя информацията, която се предоставя в разяснителните кампании.*

В представените послания в частта *Алтернативата на информирания вот за „кой” вместо за „какво”* се забеляза, че алтернативата на информирания вот (евристичните сигнали) фокусира избирателите върху политическите опоненти (кой) вместо върху направените предложения за гласуване (какво). С други думи, избирателите са подтикнати да гласуват не по предложената тема в прякото участие, а против политическия опонент.

Следващата хипотеза, която също е извлечена от първата и показва как точно се възпрепятства информираното участие е: *Предизвиканите емоции от манипулациите и рационализацията стимулират неинформирано политическо участие, което определя резултата от трите национални референдума.* В конкретно разгледаните *Примери за манипулация и рационализация* се забелязва, че са налични не по една, а по няколко техники за манипулация и рационализация в конкретни послания, които стимулират емоциите, а не мисловни процеси. Евристичните сигнали, изградени върху основата на

манипулативни техники и техниките за рационализация, могат за заблудят избирателите относно предпочитанията им, подтиквайки ги да участват срещу тях. Например, активният гражданин демонстрира едни предпочитания в неконвенционалните си активности, а в преките допитвания участва срещу тях. Пример за подкрепа на дадена политическа тема от избирателите, противоречаща на тяхното предпочитание, е темата свързана с националния референдум през 2016г. за намаляване на държавните субсидии на политическите партии на един лев за един действителен глас. Шоуто на Слави, като основен източник на информация, не предостави смислена информация на гражданите, а просто ги противопостави чрез референдума на политическата класа. Гражданската активност на недоволство към сегашното състояние на демокрацията е продиктувана от желанието на гражданите за често и по-осезаемо отчитане на интересите им, но използвайки краткия път за участие, предоставен от Шоуто, гражданите произведоха резултат, който противоречи на политическото им поведение, като разрушава един от стълбовете на зависимост на партиите от обществото- субсидията.

Четвърта част от Четвърта глава е *втората част* на контент анализа, в която са използвани количествени процедури, в които се доказва достоверността на хипотезата, че *Големият обем от общи и манипулативни изречения изпълва медийното пространство в разяснителната кампания и неутрализира много по-малкото смислена информация.*

Сборът на броя манипулативни изречения и броя изречения „обща приказка“ е в пъти повече от изреченията за плюсовете и минусите на предложените теми за гласуване. Най-голям е обема на манипулативни изречения и на изреченията „обща приказка“ в периода на разяснителните кампании, когато има концентрация на информация за референдумите. В почти всичките от разгледаните медии са налични манипулативни изречения и изречения „обща приказка“, но не така стоят нещата с изреченията за плюсовете и минусите на предложените теми, съществуват медии от анализирани, в които няма нито едно изречение от този вид. Най-голям е броят на изреченията „обща приказка“ и манипулативните изречения за трите референдума в статиите без конкретен автор и в статиите с автор журналист от медията и съответно в същите най-малък е броят на изреченията за плюсовете и минусите на темите за гласуване. В статиите с автор експерт/анализатор се проявява обратната тенденция с най-голям брой са изреченията за плюсовете и минусите на темата. Същите статии са без манипулативни изречения и с минимум изречения „обща приказка“. Но дори

статии с автор експерт/анализатор да показват положителна тенденция относно реализирането на информиране, те са само 5 на брой от всичките анализирани статии и информацията, предоставена в тях избледнява на фона на информацията в статиите с автор журналист от медията и статиите без конкретен автор.

В петата част на тази глава е разкрита връзката между популизма и пряката демокрация, като за тази цел са анализирани отправените послания от Шоуто на Слави във връзка с инициирания от шоуто референдум през 2016 г. Дискурс анализът е представен в рамката за разбирането на популизма като „тънка идеология“ в противовес на дебелия партийна идеология.

На популистите, както и за реализирането на референдумите е необходим народът. Според Бърнард Крик, за популистките лидери трябва да съществува народ, който изразява общата воля, а не отделни индивиди и интереси. Кас Муде и Маргарет Канован представят популизма като инструмент за разделяне на обществото на две части- народът срещу елита или установените властови структури. Маргарет Канован казва още, че „когато се появи прекалено голяма празнина между просветената демокрация и мръсната политика, популистите са склонни да се преместят на свободната територия, като обещават вместо мръсния свят на партията... лъскавия идеал на демокрацията”²⁶.

Референдумът, като инструмент за пряко участие на цялата общност, позволява направеният призив към народа от популистките лидери да получи възможност за директно институционално участие. Отнетата власт от врага (политическия елит) се предоставя на хората, които в повечето случаи, по преценка на Ханспетер Криси, „подкрепят правилото на замяна на „корумпирания елит“ с прякото управление на „честните хора”²⁷.

В сайта на „Шоуто на Слави”, в раздел референдум, са налични 218 статии, придружени от видео клипове. В 183 от публикуваните материали са налични изрази, разделящи обществото на две хомогенни части - „добродетелния народ“ и „недобродетелния елит“. Популизмът доминира в референдума през 2016г. като основен мотив за участие в прякото допитване, а не информацията по смисъла на

²⁶Canovan, M *Trust the People Populism and the TwoFaces of Democracy*, Political Studies, Vol.47, No.1, 1999, pp.2-16.

²⁷Kriesi, H. “The Populist Challenge” *West European Politics* 37(2), 2014, p.636

предложенията за гласуване. За това спомогна и характера на направените предложения от шоуто, които предполагаха драстични промени в политическата система и бяха представени като оръжие в ръцете на хората, с което ще надвият политическата класа. В кампаниите за първите два референдума обществото беше призовано да накаже конкретен политически опонент, а в кампанията за този референдум врагът увеличава размерите си до цялата политическа класа.

Следващата част, под наименованието *Безвредното по-малко вредно политическо невежество* показва, че в нашия случай то не е по-малко вредно. Някои автори са на мнение, че случайните грешки в голям електорат се отменят. Това се случва, като невежиат вот се разпредели равномерно между опциите „за” и „против”, а информирани гласоподаватели подкрепят по-добрия вариант и определят резултата.

Реалността рядко предлага ситуация, в която идеалният тип информиран гражданин на Алфред Шютц определя изхода от надпреварата, а не идеалният тип на човека от улицата, който разполага само с оперативна информация за рецепти. Темите в трите национални референдума в периода 2013г. -2016г. за съжаление предложиха само рецепти за одобрение. По темата от първия референдум през 2013г. се предложиха следните противостоящи тези: 1. Гласувай против проекта, т.е. против БСП и корупцията; 2. „Сините” желаят да сме енергийно зависими и да внасяме ток, гласувай против тях. Въз основа на темата през 2015г. се предложи следната алтернатива: 1. Статуквото не иска и се страхува от електронния вот; 2. Електронният вот ще увеличи изборните манипулации и ще отнеме възможността за избор. За референдума през 2016г. алтернатива нямаше. Тезите бяха: 1. Подкрепете референдума против политическата класа; 2. Нямаше теза или е била много бледо представена.

Няма значение дали е равномерно разпределението на политическо невежество „за” и „против” темите, защото предписаните алтернативи не предполагат различен тип гражданска активност.

След предоставените до тук аргументи и данни, които разкриват отсъствието на информиран вот в анализирани три национални референдума, е основателно да започнем да мислим за *Пасивният гражданин като за инструмент за обществена защита в условията на масова дезинформираност*. И в трите национални допитвания прагът за задължителност според чл. 23. (1) от Закона за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление не е прескочен заради недостатъчната изборна активност, резултатите от преките допитвания са с незадължителен характер. Пасивният гражданин с неучастието си в преките допитвания предпазва демокрацията

от институционализирането на масовата дезинформираност по експертни въпроси. В определени моменти пасивността е по-полезна от дезинформирана активност. Ако с нашия случай пасивността е и израз на политическа апатия Кенет Миноуг греша, че „апатия е първородният грях към демокрацията”.

Настоящият труд завършва с *Критични бележки вместо заключение*. Медиите и участниците в разяснителните кампании могат да овластяват гражданите като им предоставят приоритетно информация от експертите, вместо да ги манипулират и да изправят гражданската активност от съдържание. В нашия случай манипулациите и рационализацията определят изхода от трите национални допитвания. Предоставената информация в разяснителните кампании събужда точно тези притеснения–разсъжденията не определят крайния резултат от пряката демокрация. Участниците в разяснителните дейности за трите национални референдума правят гражданите по-малко граждани в условията на повечето демокрация, т.е. в преките участия. Всъщност Артър Лупия и съавтори ни дават добра идея, ако успеем да отсеем мнението на експерта по възникналата тема и да го последваме, като заключим емоциите и късогледите си ретроспективни оценки, може да скъсим пътя до информираният вот. В нашия случай за трите национални референдума, наличните публикации от експерти/анализатори са 5 от 113-те анализирани статии. И, като се има предвид емоционалния заряд на останалите статии, статиите от експерти/анализатори потъват в голямото необятно море. Кристофър Лаш също мисли в тази посока и смята, че целта на журналистиката не е да предизвиква публични дебати, а да предоставя мненията на експертите, които да са в основата на интелигентните решения. Така, според Патрик Кенън, „колективното невежество на гражданите да отстъпи пред експертните умения”²⁸. Много по-важно е кой стои зад думите от самите думи. Важни са и думите, зад който стои Джон Дюи обаче, че демокрацията е въпрос на лична отговорност и не е важно, как ще действат масите, важно е аз, ти и той как ще реагираме.

Обществото трябва да се защити от манипулативната и несъществената информация, която е основен двигател на политическата активност в трите национални допитвания. Едната форма на защита е ценността на пасивния гражданин, който възпрепятства възвеждането на референдумите теми. Но това е защитата на

²⁸Кенън, П. *Залезът на демокрацията* изд. Обсидиан, София, 1995г. с.10

неучастието, а демокрацията се нуждае и от защитата на участието, ако мислим за нея в полето на граждановластието.

IV. Справка за научни приноси.

1. Показано е, че за демокрация може да се мисли и в полето на ценности, а не само в разбирането на активността, която оправдава процедурата. Доказано е, че посланията в националните референдуми в периода 2013-2016г. показват отсъствието на демокрацията на ценностно ниво в полето на информирания избор.
2. Изработена е дефиниция за демокрацията, като форма на граждановластие в противовес на разбиранята за демокрацията като народовластие, което е ограничена до думите власт и народ, без да предоставя ценностни аргументи в полза на тези думи.
3. Проведено е емпирично изследване на предоставената информация в разяснителните кампании за трите национални референдума, очертани са тенденциите относно предоставената информация в разяснителните кампании.
4. Създаден е конкретен дизайн на изследването чрез техники на контент анализа, в които са използвани и количествени процедури за второ ниво на синтез на данните.
5. Направен е контент анализ на статии, свързани с разяснителните дейности за трите национални допитвания.
6. Изградена е тезата за ценността на пасивния гражданин, който в условията на масова дезинформираност спира неинформирана активност на активния в трите национални референдума.
7. На основа анализа е изведен модел как гражданите могат да участват информирано в политическия живот без да са информирани.

V. Научни публикации

1. Връзката между популизма и пряката демокрация - референдумът през 2016г., Научни трудове том 58 серия 11, Русенски университет „Ангел Кънчев” FRI-216-2 SSH(S)-07 с.42-48

2. Политика без политически враг (периодът на извънредно положение в България 2020г.) в: сборник с доклади от Международна научна конференция в Регионална библиотека „Любен Каравелов” гр. Русе. – „Еволюция срещу революция или за моделите на развитие” том 2, с.302-310

http://www.artacademyplovdiv.com/amtii/Konferencii/Evoluciq-Revoluciq%202.pdf?fbclid=IwAR1m_f3V3S9yaJKj7S-8tApI2ci4rihoPjnp5J20D4ry1VCzyTgm9fvqJ2I

3. Рационалността в политиката е мираж, Научни трудове том 59 серия 11.1 , Русенски университет „Ангел Кънчев” FRI-110-2-SSH(S)-07, с. 54-58 <http://conf.uniruse.bg/bg/docs/cp20/11.1/11.1-9.pdf>

